

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΩΝ

Οι εξισλαμισμοί στην Ήπειρο και κυρίως στο βόρειο τμήμα της, μέχρι τον Γενούσο ποταμό, δεν ήταν μεγάλης έκτασης στα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας. Οι ομαδικοί εξισλαμισμοί στην αρχή ήταν σποραδικοί και άρχισαν ύστερα από τον θάνατο του Γεωργίου Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη (1468).

Στην αρχή, για δυο περίπου αιώνες, οι Έλληνες και Αλβανοί τιμαριούχοι της Ηπείρου, οι γνωστοί Σπαχήδες, είχαν ακόμη στην κατοχή τους τα κτήματα και δεν έδειχναν καμιά διάθεση, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, να απομακρυνθούν από τη χριστιανική πίστη και να προσχωρήσουν στο μουσουλμανισμό. Ύστερα από τη νικηφόρα εκστρατεία κατά των Περσών, το 1635, στην οποία η συμβολή των Σπαχήδων ήταν καθοριστική, ο σουλτάνος Μουράτ Δ' (1623-1640) τους ανάγκασε έμμεσα να εξομώσουν, γιατί αλλιώς, αν παρέμεναν χριστιανοί, θα έχαναν τα τιμάρια και δεν θα εισέπρατταν το φόρο της δεκάτης κλπ. Συνεπώς, από το χρονικό αυτό σημείο άρχισαν ομαδικώς να προσχωρούν στο μουσουλμανισμό *ίνα μη άποστερηθῶσι τήν συντήρησιν τῶν οἰκογενειῶν των*, κατά την έκφραση του Αραβαντινού. Με την αθρόα αυτή προσχώρηση ή την προσποίηση ότι αλλαξοπιστούσαν, οι Σπαχήδες συντέλεσαν στην αλλοίωση του εθνογραφικού χαρακτήρα της Ηπείρου και έδειξαν, ως νεοφώτιστοι, ιδιαίτερο φανατισμό και τρομερή σκληρότητα απέναντι στους φορολογούμενους χριστιανούς.

Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ηπειρώτες Έλληνες δεν γίνονταν εύκολα μουσουλμάνοι. Οι εξισλαμισμοί ήταν ελάχιστοι ανάμεσά τους, περισσότεροι ήταν στους Ελληνοαλβανούς και συνηθέστεροι στους Αλβανούς Τόσκηδες, που κατοικούσαν στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, στη σημερινή νότια Αλβανία.

Οι πολύμορφες πιέσεις, η βαριά φορολογία, η οικονομική εξαθλίωση, η ανέχεια, οι καθημερινοί εξευτελισμοί, η επιθυμία των υπόδουλων να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους και η διάθεση άλλων να καταλάβουν σημαίνουσες θέσεις στη διοικητική ιεραρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας οδήγησαν στην αρχή μέλη της άρχουσας τάξης και στη συνέχεια μη προνομιούχους χριστιανούς στη μουσουλμανική κοινωνία.

Ο Νεκτάριος Τέρπου, γεννημένος (±1675) στην πλούσια και φημισμένη κατά τους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας Μοσχόπολη, αφιέρωσε τα ώριμα χρόνια της ζωής του στην ανάδειξη της Μονής της Παναγίας της Αρδεύουσας ή Αρδενίτσας, που βρίσκεται στο κέντρο της περιφέρειας για τη γονιμότητα και τον πλούτο της πεδιάδας της Μουζακιάς, σε πνευματικό κέντρο της Βόρειας Ηπείρου. Με ορμητήριο τη Μονή αυτή εργάστηκε, με ζήλο και αυταπάρανηση, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία 1720-1730 για τη διαφώτιση των χριστιανών, τη στήριξή τους στη χριστιανική πίστη και την αποτροπή τους από την αλλαξοπιστία.

Το 1732 εκδόθηκε στη Βενετία για πρώτη φορά το βιβλίο του «Πίστις», το οποίο μέχρι το 1818 γνώρισε άλλες δέκα εκδόσεις και έγινε ιεραποστολικό, διδακτικό και κατηχητικό βοήθημα για τους καταπιεζόμενους χριστιανούς αλλά και τους Ιερείς στο δύσκολο αγώνα τους για τη διατήρηση της πίστης τους: *Τὸ λοιπὸν ἐτοῦτο τὸ Βιβλιάριον, τὸ ἐπονομαζόμενον Πίστις, δὲν τὸ ἐσύνθεσα διὰ τοὺς Σοφούς καὶ γραμματισμένους ἀνθρώπους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀγραμμάτους ἀνθρώπους καὶ χωρικούς, ἐπειδὴ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη τῆς τουρκίας εὕρισκόμενοι χριστιανοί, πολλοὶ ἐπλανέθησαν, καὶ πλανοῦνται ἀπὸ ὀλίγην ἀνάγκην καὶ δόσιμον τοῦ χαρατζίου, καὶ ἀρνοῦνται (φεῦ) τὸν Χριστόν, καὶ παραδίδονται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου, ὅπως σημειώνει ο Νεκτάριος Τέρπου στον πρόλογό του.*

Ο Νεκτάριος με απλότητα δίνει στους ακροατές του και τους αναγνώστες του βιβλίου του «Πίστις», παραστατικά και πολύ κατανοητά, ποια ήταν τα καθημερινά παθήματα των χριστιανών, που στο σύνολό τους συνέθεταν αυτό που ο Νεκτάριος αποκαλεί «στριφογουρισμένη στράτα»:

Λοιπὸν ποία εἶναι ἡ στριφογουρισμένη στράτα; εἶναι τὰ παθήματα καὶ ἄθλα ὅπου παθαίνομεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοί. Καὶ ποία εἶναι αὐτά; εἶναι ὅποταν μᾶς βασανίζουσιν οἱ τοῦρκοι διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, δέρνοντάς καὶ ὑβρίζοντάς ἡμᾶς, καὶ δίδομεν τὸ Χαράτζι, μᾶς πιάνουσιν εἰς ταῖς στράτες, καὶ μᾶς ἐνοχλοῦν, μᾶς ἀγκαρεῦουσιν, καὶ πέρνουν τὰ ἄλογά μας, μᾶς ἀρπάζουσιν ὅ,τι τοὺς ἀρέσει, ἔρχονται εἰς τὰ σπήτια μας, καὶ μᾶς εὐγάλουσιν ἀπὸ τὴν γονιάν μας. αὐτοὶ ζεστένονται, καὶ ἡμεῖς τρέμομεν ἀπὸ τὸ κρύος, ἐκεῖνοι τρώγουν καὶ πίνουν ἀπὸ τὸ ἐδικόν μας, καὶ ἡμεῖς πεινώμεν καὶ διψῶμεν. ἐκεῖνοι μοναχοὶ τοὺς παγαίνουν στὰ φαγιτά, καὶ πιωτά, καὶ πέρνουν ὅσα θέλουν, ἢ καὶ πλέον δὲν ἀφήνουν, καὶ τὰ παιδιὰ σας κλαίουσιν καὶ θρηνοῦσιν, πεινώντες καὶ διψῶντες. ἐκεῖνοι σᾶς πέρνουν ὄλαις ταῖς βελέντζες, τζέργαις καὶ ἀνδρομίδες, καὶ στρώνουν καὶ σκεπάζονται, καὶ τὰ ἄλλα ὅπου τοὺς περισσεύουν, σκεπάζουν τὰ ἄλογά τους, καὶ τὰ παιδιὰ σας ὅλη νύκτα καταγῆς, τρέμουν καὶ φωνάζουσιν, τὸ ἄχυρον καὶ τὸ κριθάρι ὅλον σᾶς τὸ ἔφαγαν, καὶ τὰ ἐδικὰ σας ὀλοένα ψοφοῦν, εἰς κάθε χρόνον καὶ καιρὸν εἰς τοὺς τοῦρκους χαρίσματα καὶ πεσχέσια πηγαίνετε, ἢ νὰ εἰπῶ πηγαίνομεν, διατὶ καὶ ἐγὼ μετ' ἐσᾶς πάσχω.

Τὸ φθινόπωρον πηγαίνω μὲ γλυκαῖς οὔρδες καὶ κεφαλοζάχαρο.

Τὸ σαρανταήμερον, μὲ καλὰ ὀψάρια, καὶ παχέα κριάρια.

Ταῖς ἀποκρέαις, μὲ πρῶϊμα ἀρνία, καὶ θρεμμέναις χῆνες.

Τὴν λαμπρὴν μὲ κόκκινα αὐγά, καὶ καλὰ ἀρνία.

Τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μὲ ὄψιμα ἀρνία καὶ χρυσομένα μανδῆλια.

Εἰς τὴν πρώτην τοῦ ῥαμαξανίου, Καφέδες καὶ ἄλλα χαρίσματα.

Καὶ εἰς τὸ παργιάμη, ἄλλα δωρήματα.

Τὰ πρώϊμα σίκα καὶ γλυκὰ σταφύλια, αὐτοὶ μᾶς τὰ τρώγουν.

Τὰ εὐωδέστατα ἀχλάδια ὅπου καὶ ἂν εἶναι, δι' αὐτοὺς θέλουν νὰ εὗρεθοῦν.

Τὰ γλυκὰ πεπόνια, ἰαούρτι, καὶ κορυφή τοῦ γάλακτος εἰς αὐτοὺς νὰ μὴν λείψη, τόσον ἀποτ' ἐσᾶς, ὡσὼν καὶ ἀποτ' ἐμᾶς. ἐτούτη εἶναι ἡ ἄνω, καὶ κάτω στριφογυρισμένη στράτα, κατὰ τοὺς θεῖους Πατέρας (Πίστις, 1732, σσ. 245-246).

Στους δύσκολους αυτούς χρόνους, κατά τους οποίους ὅλο το Γένος δοκιμαζόταν σκληρά, ἡ Εκκλησία καὶ οἱ εκπρόσωποί της καλοῦνταν νὰ ἐπιτελέσουν τὸ βαρὺ ἔργο τῆς στήριξης τῶν συνειδήσεων καὶ τῆς τόνωσης τοῦ ἠθικοῦ τῶν χριστιανῶν, καθὼς καὶ τῆς ανασύνταξης ὅλων τῶν δυνάμεων γιὰ τὸ δυσχερὲς ἔργο τῆς ανασυγκρότησης τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Νεκτᾶριος Τέρπου ἐπιμένει ἐξακολουθητικὰ στὸ καίριο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ θέμα τοῦ ἐκούσιου ἐξισλαμισμού καὶ ἡ ἐπιμονή του αὐτὴ ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν ἀλλαξοπιστία· ἀγωνία γιὰτί ὁ χριστιανὸς θὰ χάσει τὴν ψυχὴ του, τὴ μακαριότητα τῶν οὐρανῶν καὶ θὰ γίνῃ Τούρκος. Διαβάζοντας κανεὶς τὸ κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν* (Πίστις, 1732, σσ. 206-250) ἀντιλαμβάνεται καλῶς σὲ ποιο βαθμὸ ὁ Νεκτᾶριος εἶναι γνώστης τῆς ψυχολογίας τῶν χωρικῶν Ἡπειρωτῶν, τοὺς οποίους ἡ ἀπόγνωση ἀπὸ τὶς ἐπαναληπτικὲς οικονομικὲς καὶ ἠθικὲς πιέσεις τοῦ κατακτητῆ ὑποχρέωνε νὰ ἀλλαξοπιστήσουν, γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἔτσι τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐξαθλίωση καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν γι' αὐτοὺς καὶ τὰ παιδιὰ τοὺς ἡσυχὴ ζωὴ καὶ καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

Στὴν ἀύξηση τοῦ κύματος τῶν ἐξισλαμισμῶν δὲν θὰ πρέπει νὰ παραγνωρισθῆ καὶ ἡ κάμψη τῆς ἀντίστασης τῶν κληρικῶν, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς οποίους οὔτε σθένος διέθεταν οὔτε μέτοχοι παιδείας ἦταν οὔτε ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων χριστιανῶν.

Πολλοὶ κάτοικοι τῆς Μουζιακᾶς, τῆς Λιαπουργιάς, τῶν Φιλιατῶν, τοῦ Πωγωνίου καὶ τοῦ Κορβελέσι εἶχαν ἐξισλαμισθῆ τὸ 18ο αἰῶνα καὶ τὸ κύμα αὐτὸ συνεχίστηκε ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μᾶς.

Στις 25 Δεκεμβρίου τοῦ 1724 ὁ Νεκτᾶριος Τέρπου βρέθηκε στὸ χωριὸ Τραγότι, στὸ Ἐλβασάν. Μπαίνοντας στὴν ἐκκλησιά του χωριοῦ βρῆκε τὸν Ἱερέα μὲ ἑκατὸν εἰκοσι περίπου γυναῖκες καὶ μόνον δεκαπέντε κοντὰ ἄνδρες. Αὐτὴ ἡ κατάσταση πίκρανε τὸν Νεκτᾶριο ἀφάνταστα, γιὰτί εἶχε πληροφορηθῆ πῶς μπροστὰ, ὕστερα ἀπὸ δικὸ του ρῶτημα, ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνδρες εἶχαν τουρκέψει. Ὁ Νεκτᾶριος ἀπευθυνόμενος στὸ ἐκκλησίασμα *εἶπε ἐκεῖνα ὅπου ὁ Θεὸς τὸν ἐφώτισεν καὶ προφανῶς ἐψέξε τὴν ἀλλαξοπιστία τῶν ἀνδρῶν, καυτηρίασε τὴ στάση τῶν γυναικῶν καὶ ἴσως τὴν ὀλιγωρία τοῦ Ἱερέα τοῦ χωριοῦ, ἐνῶ δὲν παρέλειψε νὰ κηρύξει ὁμολογῶντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον μητέρα καὶ παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἕναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντιχριστοῦ.*

Ἡ ομιλία τοῦ Νεκταρίου ἐγένετο γνωστὴ σὲ δυο Τούρκους ἀδελφοὺς, ποὺ ἦταν σουπασάδες. Οἱ δυο Τούρκοι πήγαν στὸ σπίτι τοῦ Ἱερέα καὶ ξυλοφόρτωσαν ἄγρια τὸν Νεκτᾶριο σ' ὅλο τὸ σῶμα του. Τὸ κατακόκκινον καὶ στὰ περισσότερα μέρη μαυρισμένο

κορμί του γιατρεύτηκε από τις βεντούζες και τα κέρατα με τη χάρη του Χριστού. Όσο τον έδεχναν οι δυο Αγαρηνοί, ο Νικηφόρος, Διάκονος του Μοναστηριού του, σηκώθηκε να τον βοηθήσει, μα η παπαδιά με τις άλλες γυναίκες δεν τον άφησαν και εις τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον. Ο Νικηφόρος τότε στάθηκε μακριά, κοίταζε τον Νεκτάριο να τον δέρνουν και ένα χρόνο αργότερα, το 1725, όταν έγραψε την περιπέτειά του αυτή ο Νεκτάριος, αναφέρει ότι το αριστερό του μπράτσο ήταν ακόμη σε τέτοια κατάσταση που δεν μπορούσε να κοιμηθεί από την αριστερή πλευρά.

Το κείμενο της περιγραφής αυτής, που μας δίνει κάποια χρήσιμα στοιχεία από τη ζωή του Νεκταρίου και φανερώνει την αγαθότητα, την υπομονή και την ανεξικακία του, παραθέτουμε αυτούσιο, για να το χαρεί ο αναγνώστης σ' όλο το μεγαλείο του και την ομορφιά των ζωηρών χρωμάτων του λόγου και των εκφράσεων: *Πέρσι εις τοῖς .αψκδ´. Δεκεμβρίου κε´ νὰ πηγαίνω εις ξένην ἐπαρχίαν τοῦ Ἀλμπασανίου εις χωρίον Τραγότι; καὶ ἐμπαίνοντας ἐγὼ εις τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἤϊρηκα τὸν Παπᾶ μὲ ὡς ἑκατὸν εἴκοσι γυναῖκες, καὶ ἄνδρες ὡς δέκα πέντε, καὶ πολλὰ ἐπικράθηκα διὰ τὴν ὀλιγότητα τῶν ἀνδρῶν, καὶ εἶχα ῥωτήσή προτιήτερα, καὶ μοῦ εἶπαν, πῶς οἱ ἐπίλοιποι ἄνδρες (φεῦ) ὄλοι ἐτούρκεισαν, καὶ ἐγὼ εἶπα τοὺς ἐκεῖνα ὅπου ὁ Θεὸς μὲ ἐφώτισεν, ὕστερον δὲ τὸ ἔμαθαν δύο ἀδελφία ἀγαρινοί, οἱ ὅποιοι ἦσαν σουπασάδες, τὸ πῶς ἐκήρυξα ὁμολογῶντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον μητέρα καὶ παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἕναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντιχριστοῦ. Ἦλθαν καὶ μὲ ἤϊραν εἰς τὸ σπῆτι τοῦ Παπᾶ, καὶ εἶχε ὁ καθ' ἕνας ἀπὸ ἕνα κοντόξυλον ἀπὸ γλατζινά, καὶ κτυπῶντες ἀπάνω μου ἀνελεήμονα, δὲν ἐκοίταζε ἕνας τὸν ἄλλον πῶς καὶ ποῦ νὰ βαροῦν, ἀλλὰ τοῦ κακοῦ μὲ ἔδεχναν ὅπου ἔφθανε καθ' ἕνας. τοῦ Παύλου εἶναι ἄμετρα τὰ βάσανα καὶ θλίψεις ὅπου ἔπαθε διὰ τὸν Χριστόν, καὶ μίαν φορὰν ἐδέχθηκε ῥαβδιαῖς παρὰ μίαν σαράντα, ἀλλὰ λογιάζω αὐταῖς νὰ ἦταν μὲ τάξιν. μὰ ἐτούταις αἱ ξυλιαῖς ἦτον ὡς εἴκοσι πέντε, τρελαῖς καὶ πικρότατες. διατὶ τόσοσιν συγγνὰ μὲ ἔκρουξαν, ὥστε καὶ τὰ ξύλα ἐξεφλουδίσθησαν μὲ τὸ νὰ τύχουν χλωρά. εις ὅλα τὰ μέρη μὲ βάρεσαν, ἀλλοῦ τὸ κορμὶ μου ἐκοκκίνησε, καὶ εις περισσώτερους τόπους ἐμαύρισε, καὶ ὅτι ἔκαμαν αἱ βενδοῦζες καὶ τὰ κέρατα, καὶ χάριτι Χριστοῦ ἰατρεύθηκα. ὅμως τὸ ζερβόν μου πράττω ἔμεινε βλαμμένο, καὶ ποτὲ δὲν ἠμπορῶ νὰ ἀναπαυθῶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος, καὶ ὅποταν ἐγὼ ἤμουν εἰς τὰ χέρια ἐκεινῶν τῶν δύο τυράννων, ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ Μοναστηρίου μας κύρ Νικηφόρος, ἐσυνώθη νὰ μοῦ βοηθήσῃ, καὶ ἡ παπαδιά μὲ ταῖς ἄλλαις γυναῖκαις δὲν τὸν ἄφηκαν, καὶ εις τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον, ἀλλὰ ἔστεκε μακρόθεν, καὶ μὲ κοίταζεν, καὶ ἔκλαιε πικρῶς διὰ τὰ βάσανά μου. καὶ τοῦτο δὲν τὸ γράφω διὰ ἔπαινον, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχῃ τινὰς κάποιον θάρρος καὶ ὑπομονὴν εἰς ταῖς θλίψαις. Καὶ πολλοὶ φιλόχριστοι φίλοι μου μοῦ εἶπαν νὰ κάμουν τὴν ἐκδίκησιν εἰς αὐτουνοῦς, καὶ ἐγὼ δὲν ἠθέλησα διὰ νὰ ἔχω κάποιον μισθὸν ψυχικόν (Πίστις, 1732, σσ. 224-227).*

Ένα μέρος από τους χριστιανούς, για να αποφύγουν τα δεινά της δουλείας, προτίμησαν την αποκρυφία, τον κρυπτοχριστιανισμό. Επιφανειακά έδειχναν ότι ήταν μουσουλμάνοι, αφού χρησιμοποιούσαν οθωμανικά ονόματα και επισκέπτονταν το τζαμί ή τον τεκέ, ενώ στο βάθος της ψυχής τους διατηρούσαν τη χριστιανική πίστη και κρυφά συμμετείχαν σε λατρευτικές εκδηλώσεις των χριστιανών ή τελούσαν τα

χριστιανικά μυστήρια.

Ο κρυπτοχριστιανισμός, όπου εμφανίστηκε, δεν μπόρεσε εύκολα να επιζήσει. Οι χριστιανοί, οι οποίοι επέλεξαν ενσυνείδητα τη διέξοδο αυτή με πρόθεση να περιφρουρήσουν τα υλικά τους συμφέροντα, με περιορισμένο, όπως νόμιζαν, συνειδησιακό κόστος, τα κατάφεραν στην αρχή, όπως ίσως και η δεύτερη και η τρίτη γενεά. Οι επόμενες όμως γενεές υπέστησαν τη φθορά του χρόνου, επηρεάστηκαν από τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις των μουσουλμάνων, συγχρωτίστηκαν με τους μουσουλμάνους, συγγένεψαν με αυτούς και τελικώς αφομοιώθηκαν. Άλλοι έγιναν ορθόδοξοι μουσουλμάνοι και άλλοι ενσωματώθηκαν στους φιλελεύθερους Μπεκτασήδες.

Επιβίωση του κρυπτοχριστιανισμού στην Ήπειρο είχαμε μέχρι τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας στην περιοχή της Σπαθίας, στο βορειότερο τμήμα της Ηπείρου, καθώς και στην περιοχή της Σουλιόβας, βορειότερα από το Βεράτι, μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα.

Οι Σπαθιώτες, Αλβανοί Τόσκηδες στην καταγωγή, παρά τις προσπάθειές τους να απαλλαγούν από την αποκρυφία, προσπάθειες που άρχισαν το 1832 και έφτασαν μέχρι το 1909/1910, έπαυσαν το 1913 να είναι κρυπτοχριστιανοί και εντάχθηκαν συνειδητά στην αλβανική εθνότητα ως Ορθόδοξοι Αλβανοί.

Ένα φαινόμενο το οποίο συνέβαλε αρκούντως στον κρυπτοχριστιανισμό ήταν και ο Μπεκτασισμός, γιατί βοήθησε τους χριστιανούς να παραμείνουν για ένα διάστημα σε μια μορφή αποκρυφίας.

Μπεκτασήδες υπήρχαν στην Ήπειρο και κυρίως στην επαρχία Βελεγράδων, ανάμεσα στο Βεράτι και το Ελβασάν. Σύμφωνα με απογραφή των Ιταλών, που έγινε το 1942 στην Αλβανία, το 18% των κατοίκων της Αλβανίας ήταν Μπεκτασήδες.

Αυτή την υποκριτική στάση απέναντι στην εξουσία του Τούρκου δυνάστη αλλά και υποκριτική συνάμα απέναντι στο Θεό ο Τέρπου τη θεωρεί ανώφελη και ανάρμοστη για τους χριστιανούς. Και αν λάβει κανείς υπόψη ότι η κατηχητική και κηρυγματική του δραστηριότητα ήταν έντονη στην περιοχή της Σπαθίας, όπου ο κρυπτοχριστιανισμός επέζησε μέχρι τον αιώνα μας, μπορούμε να έχουμε ένα μέτρο της αγωνίας του για την τύχη των χριστιανών στις βορειότερες περιοχές της ενιαίας Ηπείρου, που αποτελούσαν την κατεξοχήν περιοχή της δράσης του: *Ἄλλοι καὶ ἄλλαις ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μοῦ λέγουν, πῶς ὁ ἄνδρας μου νηστεύει, κρατεῖ τὰ τριήμερα, κάμνει τὸν σταυρὸν του, δὲν ἀρτένεται, πηγαίνει τὴν νύκτα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ μεταλαμβάνει τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. ἔρχεται ὁ Παπᾶς τὴν νύκτα, καὶ μᾶς κάμνει τὰ χρειάζόμενα, βαπτίζει τὰ παιδιά μας, στεφανώνει τὸν υἱόν μου. ὄχι ὄχι, δὲν σᾶς ὠφελοῦνε ὅ,τι καὶ ἂν κάμνετε, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Εὐαγγελίου (Πίστις, 1732, σ. 221).*

Ο Νεκτάριος Τέρπου δεν μένει μόνο σε ευχολόγια για τη διατήρηση της χριστιανικής πίστης και σε προτροπές. Δίνει στους ακροατές των κηρυγμάτων του συμβουλές για την αποφυγή της αλλαξοπιστίας. Και οι συμβουλές αυτές αρχίζουν από την καθημερινή πρακτική, δηλαδή περισσότερη δουλειά, αποχή από φαγητά και ποτά και περιορισμοί στην ένδυση και υπόδυση, και φτάνουν μέχρι το θάνατο.

Στο κεφάλαιο *Παραγγελεῖαι ὠφέλιμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐκ τῶν ῥητῶν τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου (Πίστις, 1732, σσ. 153-170)* μια από τις πρώτες παραγγ-

γελίες του είναι και αυτή: *ὅτι πρέπει νὰ χύσωμεν τὸ αἷμα μας διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ (Πίστις, 1732, σ. 154),* ενώ στο κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν (Πίστις, 1732, σσ. 206-250)* χαρακτηρίζει την απιστία και ἀρνηση του Χριστοῦ ως τη χειρότερη και συγχαντερότερη ἁμαρτία ὀμπροστά εἰς τὸν Θεὸν και γι' αὐτὸ παραγγέλλει τοὺς χριστιανούς νὰ μὴ χωρισθῇ τινὰς ἀπὸ τὴν ἀγίαν πίστιν και καθολικὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, διὰ ὀλίγον δόσιμον τοῦ χαρατζίου παρὰ ἄς κυβερνηθῇ ὁ κάθε ἕνας ὡς χριστιανὸς υἱὸς και φίλος τοῦ Χριστοῦ, και Θεοῦ μας, με ὅ,τι τρόπον ἤμπορεῖ. κοπέλη και δουλευτής ἄς γένη, και τοῦρκος νὰ μὴ γένη. διὰ νὰ γένη μετὰ ταῦτα αὐθέντης εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, κατὰ τὸν κυριακὸν λόγον (Πίστις, 1732, σ. 211).

Στη συνέχεια της διήγησής του ο Νεκτάριος συμβουλεύει τοὺς χριστιανούς πῶς θα μπορέσουν να ἐξοικονομήσουν χρήματα για να ξεπεράσουν τον κεφαλικὸ φόρο (το χαράτσι). Η πολλή δουλειά και η ολιγαρκεία στα φαγητά, τα ποτά, τα ενδύματα και υποδήματα, κατὰ το Νεκτάριο, θα βοηθήσουν τοὺς χριστιανούς να ἐξοικονομούν τα χρήματα για να καταβάλλουν το χαράτσι: *Τὸ λοιπὸν ἐγὼ νὰ σοῦ δείξω μίαν τέχνην νὰ εὐγάλης τὸ χαράτζι σου ἐν εὐκολία, και νὰ μὴ γένης τοῦρκος και ἀποστάτης τοῦ Θεοῦ, και ξένος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἁγίας Ἐκκλησίας, πρῶτον δούλευε περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ἦσουν συνηθεισμένος, και τὸ δεύτερον κρατήσου ἀπὸ τὰ φαγιτὰ και πιωτὰ. και ἂν μελετᾷς νὰ ἀγοράξης μίαν ὀκὰ ὀψάριον, ἢ κρέας, ἢ κρασί, ἢ λάδι, μισῆ μόνον νὰ πάρης διὰ τὸ καλὸν σου ψυχῆς τε και σώματος, και ἢ σκούφχια σου νὰ εἶναι κοντότερη, τὸ ζωνάρι σου ἄς εἶναι βαμπακερένιο, ἢ και λούρινο. και ὄχι μοναχὰ λούρινο ζωνάρι, και κοντὶ σκούφχια νὰ βαστᾷς, ἀλλὰ και με ἕνα βοῦρλο νὰ ζώνεσαι, και τοῦρκος νὰ μὴ γίνεσαι.*

Ἰδὲς τοὺς εὐλογημένους ὑπηκόους τοῦ Χριστοῦ χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας Τρικάλους και Μασκουλουρίου, ἢ σκούφχια τοὺς ἀπὸ ἀπὸν και σαϊάκη και ἄσπρες κιόλας, ἀπὸ εὐτὰ ἄσπρα ἀγορασμένα, και τὸ περισσότερον δέκα. τόσον οἱ πτωχοὶ ὡσάν και οἱ βιωτικοί. μὰ ὄλοι εὐλογημένοι και ἁγιασμένοι χριστιανοί, με τὸ νὰ σταθοῦν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.

Και ἐτοῦτοι ὅπου εὐρίσκονται ἐδῶ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῆς Ἀλβανιτίας και τοῦ Μωρέως, διὰ ὀλίγην ἀνάγκην (φεῦ) ἀρνοῦνται τὸν Κύριον τῆς δόξης, Ἰησοῦν Χριστὸν και Θεὸν τῶν ὄλων, και διὰ τὸ ῥαχτζίνη του δίδει δύο δονκάτα, και παραπάνω, στὸ (γ)ελέκη και ἄλλη φορεσία και πλατέα βρακία, και συρίτια λαμπρά, μαχαίρια ἀργυρομένα και στρουφοτούφεκα ἀσημένια, εἰς αὐτὰ ποσῶς δὲν τὰ ψηφοῦν τὰ ἄσπρα τοὺς, και διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ και Παράδεισον, δὲν θέλουν νὰ δώσουν ἕξη γρόσια ἢ και ὀλιγότερον τοῦ χρόνου, μόνον χωρίζονται οἱ ἄθλιοι ἀπὸ τὸν Χριστὸν, πρὸ τοῦ νὰ κάμη ὁ ἴδιος τὴν δικαίαν κρίσιν. ποῦ ὑπᾶς ἄθλιε, ποῦ; δὲν θέλεις γλυτώσει ἀπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ. κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀπόφασιν, ἐν Κεφαλαίῳ εἰκοστῷ τοῦ κατὰ Ματθαῖον, λέγοντας. Ὅφεις γεννήματα ἐχιδνῶν, πῶς φύγετε ἀπὸ τῆς κρίσεως τῆς γεέννης; ἢ γουν, ὦ παράνομα φίδια, και παιδία τῆς ὀχέας, πῶς ἠμπορεῖτε νὰ φύγετε νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τὴν κρίσιν, και ἀπόφασιν τῆς αἰωνίου κολάσεως; (Πίστις, 1732, σσ. 211-213).

Οἱ κατακτηθέντες χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ της Ηπείρου δὲν εἶχαν διάθεση να

αποστούν από την πίστη των πατέρων τους, γιατί η αποστασία αυτή θα τους οδηγούσε και στην απώλεια της εθνικής τους ταυτότητας. Η θρησκευτική και εθνική, όμως, διασφάλιση απαιτούσε μεγάλες θυσίες, οι οποίες κάποτε εξισώνονταν με την ίδια τη ζωή των χριστιανών. Στην επιθυμία τους να παραμείνουν χριστιανοί και Έλληνες, ένα μέρος από τους Ηπειρώτες κατέφυγαν σε ορεινούς όγκους της ηπειρωτικής γης, όπως στις περιοχές Χιμάρας, Ζαγοριών, Πίνδου και Θεσπρωτίας, και άλλοι προτίμησαν να εγκαταλείψουν τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής και δράσης με τη μετανάστευση. Και ο Νεκτάριος δεν διστάζει να προτρέψει τους χριστιανούς της Ηπείρου να εγκαταλείψουν τη γη τους, να περάσουν την πλατιά θάλασσα, να πάνε σε ξένα σύνορα και σε άλλα βασίλεια, για να διατηρήσουν την πίστη τους και να μην γίνουν Τούρκοι: *λοιπόν φεύγα ὦ ἄνθρωπε, ὅθεν σοῦ βλέπουν τὰ μάτια σου, ἀπέρνα τὴν πλατεῖαν θάλασσαν, ὕπαγε εἰς ξένα σύνορα, καὶ εἰς ἄλλα βασίλεια, καὶ τοῦρκος νὰ μὴν γένῃς. ὅσα πάθῃς, κἄν τε βάσανα, κἄν τε σὲ ξημιώνουν καὶ σοῦ πέρνουν τὸν βίον ὅλον, ἢ σὲ τυραννοῦν διὰ κάτι τι ἀφορμῆ. ἐσὺ στάσου ἀνδρείως εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. καὶ κράζε μεγαλοφώνως μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, καὶ τίς δύναται μὲ χωρῆσαι ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ;* (Πίστις, 1732, σσ. 214-215).

Φαίνεται ότι και ο Νεκτάριος επέλεξε το δρόμο της ξενιτιάς χωρίς επιστροφή. Το 1732 βρίσκεται στη Βενετία για την έκδοση του βιβλίου του «Πίστις» και το επόμενο έτος (1733) επανεκδίδεται το ίδιο βιβλίο στην ίδια πόλη. Η προσθήκη, στη δεύτερη αυτή έκδοση, των κεφαλαίων: *Μέθοδος, ἡγουν τέχνη πανουργικὴ τοῦ διαβόλου* (Πίστις, 1733, σσ. 396-401)· *ΒΟΥΪΛΛΑ ΤΟΥΪ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑ ΤΟΥ ΠΑΪ ΠΑ ΛΕΪΟΝΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟΥ* Καὶ ἐπικύρωσις εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ ἀγιωτάτου ΚΛΗΪ ΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥΪ ΕΪΒΔΟΪΜΟΥ. Τώρα νεωστὶ μεταγλωττισμένη εἰς τὴν κοινὴν καὶ ἀπλὴν φράσιν τῶν Γραικῶν (Πίστις, 1733, σσ. 423-449, λατινικά και ελληνικά) και ο *ΥΪΜνος Κατὰ ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν Ὑπεραγίαν ΔΕΪ ΣΠΟΙΝΑΝ ΘΕΟΤΟΪ ΚΟΝ* (Πίστις, 1733, σσ. 450-452) μας πείθουν ότι συνέχισε να παραμένει στη Βενετία. Φαίνεται ότι πέθανε χωρίς να προλάβει την τρίτη έκδοση του βιβλίου του και πάλι στη Βενετία το 1734, γιατί, προφανώς, αν ζούσε τότε ο Νεκτάριος, θα αποφευγόταν ένα σοβαρό λάθος στην έκδοση: στον τίτλο του βιβλίου αναφέρεται λαθεμένα ότι η έκδοση του 1734 είναι η δεύτερη, ενώ στην πραγματικότητα είναι η τρίτη!

Ο Νεκτάριος σ' ένα αρκετά εκτεταμένο κεφάλαιο, που το τιτλοφορεί *Βίοι μερικῶν Ἀγίων μαρτύρων τῶν δώδεκα μηνῶν ἐν συντομίᾳ, οἵτινες ἄθλησαν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ* (Πίστις, 1732, σσ. 68-152) δίνει στους αναγνώστες του την ευκαιρία να ζήσουν το κλίμα των αρχαίων μαρτύρων της Εκκλησίας μας και να διδαχθούν από την εμμονή τους στην πίστη τους, η οποία δεν κλονίστηκε ούτε με την απειλή του θανάτου, ούτε με τα παντοειδή μαρτύρια, ούτε με τις υποσχέσεις από την πλευρά των διωκτών να προσφερθούν στους χριστιανούς δώρα, χρήματα, κοσμήματα, φορέματα και δυνατότητες για άνετη, ανέφελη και καλύτερη ζωή.

Η επιλογή του Νεκταρίου δεν είναι έξω από τους στόχους του, δεν είναι επιλογή να προσφέρει ένα κεφάλαιο ιστορικό. Τα στοιχεία κάθε Αγίου που προσφέρει στους αναγνώστες του έχουν διδακτικό σκοπό, γιατί πάνω στα ιστορικά στοιχεία οικοδομεί

τον κατηχητικό του λόγο.

Αναφέρεται ο Νεκτάριος σε άνδρες, σε γυναίκες, σε παιδιά, σε ολόκληρες οικογένειες, που θυσιάστηκαν για την πίστη τους, χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί στον αρνησίχριστο Μείρακα, στον Αγαρηνό Νικόδημο και στο Βάκχο, του οποίου ο πατέρας ήταν Τούρκος. Και καταλαβαίνουμε εύκολα τη σκοπιμότητα αυτής της τελευταίας επιλογής. Όταν οδηγείται στο μαρτύριο ένας αρνησίχριστος (ο Μείραξ), που μετάνιωσε και επανήλθε στην Εκκλησία, ένας Αγαρηνός (ο Νικόδημος), που έγινε χριστιανός, ή ένα τουρκοπαίδι (ο Βάκχος), που έλαβε το χριστιανικό βάπτισμα, είναι αδιανόητο για τον Νεκτάριο να αρνείται τον Χριστό ένα χριστιανός Ηπειρώτης, ένας χριστιανός Αλβανός. Αναφέροντας τους βίους και τα μαρτύρια των γυναικών της αρχαίας Εκκλησίας επιδιώκει να νουθετήσει τις γυναίκες της εποχής του ότι δεν πρέπει να συμβουλευουν τους άνδρες τους και τα παιδιά τους να γίνονται Τούρκοι ή το λιγότερο κρυπτοχριστιανοί.

Φαίνεται ότι ο Νεκτάριος είχε να αντιμετωπίσει και κάποιες ευλογοφανείς ενστάσεις από την πλευρά των ρευστής συνείδησης χριστιανών, οι οποίοι αντέτειναν ότι η εποχή τους (ο 18ος αιώνας) δεν ήταν η ίδια με την εποχή των τριών-τεσσάρων πρώτων αιώνων, όταν πολλοί χριστιανοί οδηγήθηκαν στο μαρτύριο. Η απάντηση του Νεκταρίου ήταν σαφέστατη: *Ἐγὼ λέγω, γράφει, ὅτι ὁ καιρὸς δὲν σφάλλει ποτέ, ἀλλὰ μῆτε ὁ τόπος, ἀλλὰ ὁ τρόπος καὶ ἡ κακὴ προαίρεσις τοῦ ἀνθρώπου σφάλλει (Πίστις, 1732, σσ. 127-128).*

Στο κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν (Πίστις, 1732, σσ. 206-250)*, αναφέροντας τα ονόματα Αγίων Μαρτύρων του Οκτωβρίου, υπογραμμίζει το γεγονός ότι ανάμεσά τους, όπως και ανάμεσα στους Αγίους των ένδεκα άλλων μηνών, υπάρχουν συγγενικά πρόσωπα που έχυσαν το αίμα τους, για να δείξει στους συγχρόνους του χριστιανούς ότι δεν θα πρέπει κάποια μέλη μιας οικογένειας να αποστατήσουν και να αλλαξοπιστήσουν: *Βλέπετε εἰς αὐτὸν μόνον τὸν μῆνα ἡῤρηκα τόσα Αὐταδέλφια καὶ Ἀνδρόγυνα ὅπου ἔμαρτύρησαν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Σωτῆρος μας Χριστοῦ. σὰν πόσοι ἄλλοι περισσότεροι εἶναι, καὶ εἰς τοὺς ένδεκα ἄλλους μῆνες, Πατέρας καὶ Υἱός, Μήτηρ καὶ Θυγατέρα, Θεῖος, καὶ Ἀνεψιός, νὰ ἔχυσαν τὸ τιμιώτατόν τους, καὶ ἅγιον αἷμα διὰ τὴν ἀγάπην τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως (Πίστις, 1732, σ. 217).*

Ανάμεσα στους εκατό περίπου Αγίους Μάρτυρες που αναφέρει ο Νεκτάριος περιλαμβάνονται και τρεις Μάρτυρες, οι οποίοι είναι γεννήματα της ηπειρωτικής γης. Ο Δάναξ (Δάνακτος) από την Αυλώνα (*Πίστις, 1732, σ. 87-88*), ο Επίσκοπος του Δυρραχίου Ἄστειος (σ. 127) και ο Νικόδημος από τα Βελέγραδα (σ. 128-131). Και οι τρεις αποτελούσαν για τον Νεκτάριο μερικά παραδείγματα για να προτρέψει τους χριστιανούς να δείξουν σταθερότητα στην πίστη τους, όση έδειξαν και όπως την έδειξαν οι τρεις συντοπίτες τους Μάρτυρες. *Ἦτον ἐδῶ ἀπὸ τοὺς τόπους μας, ἦγουν ἀπὸ αὐλῶνα, αναφέρει για τον Δάνακτο· ἦτον Ἐπίσκοπος τῆς μεγαλουπόλεως Διῤράχου, ἐδῶ εἰς τοὺς τόπους μας, προσθέτει για τον Ἄστειο.*

Αναφερόμενος στο ζεύγος των Μαρτύρων Τιμοθέου και Μαύρας προσθέτει: *Βλέπετε εὐλογημένοι χριστιανοί τί ἔπαθαν οἱ Ἅγιοι μάρτυρες, διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ ἰδέτε πόσα βάσανα. ἰδέτε πόσας τιμωρίας ὑπέμειναν διὰ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὸ*

ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. καὶ ἡ αὐθεντία σας δὲν ὑπομένετε νὰ φυλακωθῆτε μίᾳ ἡμέρᾳ, μόνον διὰ ἓνα χαράτζι ὅπου εἶστε χρεῶσαι νὰ πλερώνετε τὸν κάθε χρόνον, ὀλιγοψυχᾶτε, καὶ προδίδετε τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ ἀντάμα μὲ τὸν Χριστόν, καὶ προτιμᾶτε τὴν αἰώνιον κόλασιν νὰ εἶστε μὲ τὸν διάβολον, παρὰ μὲ τὸν Χριστόν εἰς τὴν βασιλείαν του (Πίστις, 1732, σ. 119).

Ο μεγάλος καημός του Νεκταρίου είναι να μείνουν οι χριστιανοί ακλόνητοι στην πίστη τους και να αποφύγουν την αιώνια καταδίκη, την αιώνια κόλαση. Σ' αυτό το πνεύμα του αγώνα του ο Νεκτάριος παρεμβάλλει στο βιβλίο του τον Λόγο του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας *περὶ ἐξόδου ψυχῆς, καὶ περὶ τῆς δευτέρας Παρουσίας*, μεταγλωττισμένο στην κοινή γλώσσα των Γραικών από τον Μοσχοπολίτη ιεροδιδάσκαλο Δημήτριο Χαλκέα (Πίστις, 1732, σσ. 251-255 *ὑπόθεσις τοῦ λόγου* σσ. 255-284 ὁ Λόγος), για να πείσει τους χριστιανούς ότι η σωτηρία της ψυχῆς είναι υπόθεση σοβαρή, που συμπορεύεται με την αιωνιότητα, ενώ η αλλαξοπιστία συνδέεται με την πρόσκαιρη μόνο ζωή, οδηγεί στον αιώνιο θάνατο και στη σκληρή κρίση από τον Θεό των αλλαξοπίστων καθώς και στην τιμωρία τους.

Παρά τις σκληρές εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Νεκτάριος, για να καταδικάσει την άρνηση του Χριστού και την αλλαξοπιστία, εντούτοις δεν καταδικάζει αμετάκλητα τους αρνησίχριστους, απέναντι στους οποίους δείχνεται συγκαταβατικός και επιεικής. Σ' εκείνον που ἔγινε τούρκος, καὶ ἔλαβε ἐκεῖνο τὸ κατηραμένο σημάδι τοῦ ἀντιχριστοῦ, τοῦ διαβόλου τὸ κόψιμον (Πίστις, 1732, σ. 223), σ' εκείνον δηλαδή που υπέστη την περιτομή και ἔγινε Τούρκος, απευθύνει αγωνιώδη ἐκκλήση να πλησιάσει τον Θεό, να μην αφήσει την αληθινή πίστη, αλλά να τηρήσει το βάπτισμα που ἔλαβε: καὶ ἂν ἐγελάσθης καὶ ἔγινες τούρκος, μὴν ἀμφιβάλης νὰ εἰπῆς πλέον ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ἔχω. Γύρισαι, ὁ ἀφέντης μας Χριστὸς σὲ θέλει καὶ σὲ συγχωρᾷ...

Βάστα λοιπὸν παιδεύσεις, καὶ ἂν σὲ δέσουν μὴν πικρένεσαι, καὶ ἂν σὲ βάλουν εἰς φυλακὴν ἢ εἰς σίδηρα καὶ εἰς τὸ τρομποῦκι, ὑπόφερε χαρούμενος· κάμνοντας τὸν Σταυρὸν σου, καὶ κήρυτται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ Θεὸν τοῦ παντός (Πίστις, 1732, σ. 224).

Για τους φυλακισμένους ο Νεκτάριος δείχνει ξέχωρο ενδιαφέρον και δεν μένει μόνο στην ηθική τόνωσή τους, όπως ιδιαίτερα ευαίσθητος είναι και απέναντι στους αρνησίχριστους. Γι' αυτό προτρέπει τους χριστιανούς να φροντίζουν για την εξαγορά και απελευθέρωση των φυλακισμένων εξαιτίας της αδυναμίας τους να πληρώσουν το φόρο, γιατί, ὄντας φυλακισμένοι, υπάρχει ο κίνδυνος να αλλαξοπιστήσουν. Ο Νεκτάριος θεωρεῖ ἀνδρειοσύνη την προσπάθεια του χριστιανού να ελευθερώσει τον αρνητή και να τον φέρει στην αμόλυπτη πίστη του Χριστού: *Ξεχωριστὰ σᾶς παρακαλῶ καὶ ἐγὼ νὰ πηγένωμεν νὰ εὐγάζωμεν ἐκείνους ὅπου κείτονται εἰς τὸ δεσμωτήριον τοῦ ἰωβατζῆ, λέγω τοῦ χαρατζάρι, διὰ νὰ μὴν ἀλλαξοπιστοῦν, (φεῦ) καὶ γίνονται τούρκοι, καὶ ἂν ἔχης τέτοιαν ἀνδρείαν, καὶ εὐλογημένην γνῶσιν, νὰ ἐλευθερώσης τὸν ἀρνητὴν, καὶ νὰ τὸν φέρνης εἰς τὴν ἀμόλυπτον πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Ἄς ἤξεύρεις, καὶ νὰ εἶσαι βέβαιος, ὅτι ὄλαι σου αἰ ἁμαρτίαι θέλουν συγχωρηθῆ, καὶ θέλεις σταθῆ μέγας καὶ λαμπρὸς εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, καθὼς βεβαιώνει ἡ θεία γραφή (Πίστις, 1732, σσ. 363-364).*

Με μια ασυνήθιστα τολμηρή γλώσσα ο Νεκτάριος ασκεί κριτική στο πρόσωπο του Μωάμεθ και στην πίστη του, ευτελίζει την περιτομή, τη νηστεία και το ραμαζάνι, ερμηνεύει την αιτία της παρουσίας των Τούρκων, *Μὴν τολμήση λοιπὸν τινὰς νὰ λέγη ὅτι καὶ τοὺς τούρκους ὁ Θεὸς τοὺς ἔκαμε, καὶ τοὺς ἔδωσε βασιλείαν καὶ ἔξουσίαν. Ναὶ καὶ ἐγὼ τὸ λέγω, καὶ δὲν τὸ ἀρνοῦμαι, μὰ διὰ κάποια σφάλματα ὅπου ἐκάμαμεν καὶ κάμνομεν* (Πίστις, 1732, σ. 249), που είναι η τιμωρία των χριστιανών, και επιχειρεί να τεκμηριώσει την παρουσία των Τούρκων-Μωαμεθανών (Πίστις, 1732, σσ. 241-250): *μόνο ἓνας Μπαρπέρης ἔρχεται μὲ ἓνα ψαλλίδι, καὶ τὸν σημαδεύει εἰς τὰ ἀπόκρυφα μέρη, καὶ τὸν κάμει τέλειον τούρκον, καὶ ταῖς γυναῖκες τοὺς παντάπασι δὲν ταῖς μελετοῦν νὰ ταῖς κάνουν τούρκισες. οὔτε εἰς τὸ Μετζίτη δὲν ταῖς ἀφήνουν νὰ ὑπάγουσι, ἀλλὰ εἶναι παντέρημες ἀπὸ παντὸς ἀγαθοῦ, καθὼς καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς. τὸ αὐτὸ κάμουν καὶ ὁπότεν ὑπαντρεῦνται, ὁ κάθε ἓνας πέρνει γυναῖκες ζωνταναῖς ἀπὸ δύο καὶ δις δύο, καὶ περισσότερες* (Πίστις, 1732, σσ. 242-243).

Για τον Νεκτάριο δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, ότι υπάρχει ταύτιση θρησκείας και εθνότητας. Όποιος χριστιανός αλλαξοπιστήσει και ασπασθεί τον ισλαμισμό γίνεται Τούρκος.

Ήδη πιο πάνω παραθέσαμε δυο αποσπάσματα από την «Πίστιν» του Νεκταρίου, στα οποία χαρακτηρίζει Τούρκους και Τούρκισες τους χριστιανούς και τις χριστιανές που άλλαξαν την πίστη τους και έγιναν μουσουλμάνοι (Πίστις, 1732, σ. 224 και 363· πρβλ. και σσ. 219, 223, 392 και 395 καθώς και τις σσ. 400 και 401 της β' έκδοσης της «Πίστεως» του 1733).

Στην πρώτη έκδοση της «Πίστεως» έχει ο Νεκτάριος και ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο εναντίον του Μωάμεθ (*Ἐγκώμιον ἀληθινὸν εἰς τὸν Λαοπλάνον Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν, Πίστις, 1732, σσ. 392-395· β' έκδοση, 1733, σσ. 392-395* ομοίως), τον οποίο χαρακτηρίζει *ἀντίχριστον*, όπως το ίδιο κάνει για τον γαμπρό του Αλή και όλους τους μωαμεθανούς: *αὐτοὶ οἱ δύο λέγω ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Ἀλῆς, καὶ ὅσοι πιστεύουν ὡς αὐτοί, εἶναι ἴδιοι ἀντίχριστοι* (Πίστις, 1732, σ. 393· β' έκδοση, 1733, σ. 393· και σ. 395, στις δυο εκδόσεις: *καὶ πρὸς ἐμένα ἄλλος ἀντίχριστος δὲν εἶναι, μόνον ὁ Μωάμεθ, καὶ ὁ Ἀλῆς, καὶ οἱ πιστεύοντες, ὡς αὐτοί· και σ. 401 στη β' έκδοση του 1733).*

Στη δεύτερη έκδοση του 1733 ο Νεκτάριος προσθέτει ένα ακόμη κεφάλαιο: *Μέθοδος, ἥγουν τέχνη πανουργικὴ τοῦ διαβόλου* (σσ. 396-401). Κατά τον Νεκτάριο ο Διάβολος, ο Βεελζεβούλ και ο Σατανάς συσκεφθέντες από κοινού (στον πίνακα περιεχομένων το κεφάλαιο αυτό έχει τον τίτλο *Συνβούλιον τῶν πονηρῶν πνευμάτων*) αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν τον Μωάμεθ εναντίον των χριστιανών. Σκευός εκλογής του Διαβόλου ο Μωάμεθ εναντίον των χριστιανών, επιλέχτηκε για να οδηγήσει τους χριστιανούς στην αναγκαστική αλλαξοπιστία, μέσα από τη συστηματική και συνεχή φορολογία. Οι χριστιανοί, λέγει ο Νεκτάριος, εξαιτίας της αγάπης για τον Χριστό θα προσφέρουν τα πάντα στον Μωάμεθ και στο τέλος, όταν απομείνουν *πτωχοὶ καὶ παντέρημοι, καὶ τότες θέλωντας καὶ μὴ θέλωντας μοναχοὶ τοὺς ἀρνοῦνται τὸν Χριστόν, καὶ γίνονται τούρκοι εἰς τὴν θρησκείαν του Μωάμεθ* (Πίστις, 1733, σ. 400), που είναι ο Αντίχριστος, (ὅπως και ο Αλής) σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη στην Αποκάλυψη (13, 18) *Ἔδωκε ἡ σοφία ἐστίν· ὁ ἔχων νοῦν ψηφισάτω τὸν ἀριθμὸν τοῦ θηρίου·*

ἀριθμὸς γὰρ ἀνθρώπου ἐστὶ· καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτοῦ χξϛ´. Ἄλλωστε, ὅπως αναφέρει ὁ Νεκτάριος, τὸ ὄνομα Ὀσμάνες ἤγουν ὀσμανλῆς δίνει τὸν ἀριθμὸ 666 (Πίστις, 1733, σσ. 400-401).

Ὁ Νεκτάριος Τέρπου, γέννημα θρέμμα τῆς βορειοηπειρωτικῆς γῆς, ἀσκήσε τὸ κηρυγματικὸ καὶ ιεραποστολικὸ τοῦ ἔργο κυρίως ἀνάμεσα στους ὁμοδόξους τοῦ Ἠπειρώτες καὶ με τὸν παραστατικὸ, μέσα στην ἀπλότητα καὶ θερμότητα, λόγο του, που συχνὰ εμφανίζεται ζωηρὸς καὶ τραχὺς καὶ συμβαδίζει ἔτσι με τὸ ζωηρὸ πνεῦμα τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ τὴν τραχύτητα τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ ἐδάφους, ἀναδείχθηκε ικανότατος συνεχιστῆς τοῦ παιδευτικοῦ ἔργου τοῦ Ἐπισκόπου Δρυϊνούπολης Σοφιανού καὶ μαχητικώτατος πρόδρομος καὶ θαυμάσιος πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ.

Προικισμένος με γνήσια χαρίσματα ἐνὸς ἐκλεκτοῦ λαϊκοῦ δάσκαλου καὶ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἔμεινε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, παρὰ τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ σημαντικὴ μοσχοπολίτικη οἰκογένεια, ἀπλὸς καὶ ταπεινός, ἓνα ζωντανὸ παράδειγμα ταπεινότητος καὶ σεμνότητος γιὰ τους Μοναχοὺς τοῦ στο Μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Ἀρδεύουσας ἀλλὰ καὶ ἓνας φωτεινὸς καθοδηγητῆς τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων στους ὁποίους ἀπευθυνόταν εἴτε ὡς κήρυκας εἴτε ὡς συγγραφέας τοῦ κατηχητικοῦ συγγράμματός του «Πίστις».

Παρότι αὐτοχαρακτηρίζεται *χυδαῖος, ἀγράμματος* (Πίστις, 1732, σ. 329), *ἄθλιος, σημαντήριον σεσαπισμένον καὶ σκουλικιασμένον* (Πίστις, 1732, σ. 331) *χυδαῖος καὶ ἰδιότης* (Πίστις, 1732, σ. 339) καὶ *ἀνάξιος εἰς τὴν θεϊκὴν ἐπιστάσιαν* (Πίστις, 1732, σ. 344), στὴν ἀσκηση δηλαδὴ τοῦ σοβαροῦ ἔργου τοῦ Πνευματικοῦ (Ἐξομολόγου), ἐντούτοις, με τὸν λόγο του καὶ τὴ γραφίδα του *τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Γραικῶν* (Πίστις, 1732, σ. 251), *ἔψεξε* ἀμείλικτα ὅσους ἐβλαπταν τους συνανθρώπους τους, τους προδότες, τους καλπουζάνηδες (παραχαράκτες), τους κουρευτές (αυτοὺς που μείωναν τὴν τιμὴ τῶν νομισμάτων), τους κλεπταποδόχους, τους πανουκλιαρέους (να μὴ μολύνουν τους συνανθρώπους τους), τους ἀδικητάδες καὶ τους αἰμοπότες, *ἀσκήσε* με δριμύτητα κριτικὴ στους Ἀρχιερεῖς, τους Πνευματικούς καὶ τους Ἱερεῖς, *πάσχισε* νὰ ἐμπεδώσει τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀγάπη ἀνάμεσα στους χριστιανούς καὶ νὰ συμβάλει στὴ δημιουργία κατάλληλου κλίματος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μέσα στὴν κοινότητα φιλικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στους ἀρχόντες καὶ ἀρχόμενους καὶ *στηλίτευσε* ἐντόνα τους ἀλλαξόπιστους, τους κρυπτοχριστιανούς καὶ τους προσκυνημένους.

Ἀποφεύγοντας τὴν ἀνωθυμία καὶ τὰ ψευδῶνυμα, με περισσὴ τόλμη καὶ ἀσυνήθιστο θάρρος *ἀγωνίστηκε* νὰ στηρίξει τους χριστιανούς στὴν πίστη τους, νὰ μὴν καμφθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνελέγητη φορολογία, που ἀποσκοπούσε τελικὰ στὸν εξισλαμισμὸ τους, καὶ *κατέβαλε* φιλότιμες προσπάθειες νὰ τους ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἀλλαξοπιστία εἴτε με τὴν καταβολὴ τοῦ χαρασιοῦ εἴτε με τὸν ξενιτεμὸ στὶς μὴ τουρκοκρατούμενες χώρες, εἴτε, τέλος, με τὸ μαρτυρικὸ θάνατο.

Ὁ πρωταρχικὸς καὶ μεγάλος στόχος ἦταν, ἄλλωστε, ἡ ἀγωνία του νὰ παραμείνουν οἱ χριστιανοὶ σταθεροὶ στὴν πίστη τους με ὁποιοδήποτε τίμημα, καὶ γι' αὐτό, με τὴν ἀφοβὴ ἀντιϊσλαμικὴ πολεμικὴ του, ἐπεδίωξε νὰ ἐμπνεύσει μίσος ἀπέναντι στὸν Τούρκο κατακτητῆ, ἀναλαμβάνοντας, με ἀσυνήθιστη τόλμη, τὸ τόσο οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν χρι-

στιανική πίστη έργο της ανάσχεσης του ρεύματος των εξισλαμισμών και της αναχαίτισης του απειλητικού κύματος του κρυπτοχριστιανισμού.

Γι' αυτό, με την ιεραποστολική δράση του και με το βιβλίο του «Πίστις», αναδείχτηκε σε κορυφαία μορφή αντίστασης απέναντι στον κατακτητή, προβάλλοντας πρωτοφανή σε αποφασιστικότητα αντίσταση, και απετέλεσε, αυτός ο παραγνωρισμένος και ξεχασμένος μαχητής, μαζί με τον Κοσμά τον Αιτωλό, την ξυνωρίδα των κληρικών της τουρκοκρατίας, που αναφλόγισαν τις αντιστασιακές δυνάμεις της σκλαβωμένης χριστιανοσύνης και ιδιαιτέρως της κατατυραντισμένης Ηπείρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Για τον Νεκτάριο Τέρπου

- Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών προς εξακολούθησιν των άλλων τριών Τόμων... Τόμος Περιέχων τα εν τη Εκκλησία Συμβάντα από τους χιλίους επτακοσίους χρόνους της του Χριστού Γεννήσεως άχρι της Σήμερον· δηλαδή όλου του παρόντος αιώνας*, εν Βιέννη της Αουστρίας 1795, σ. 146.
- Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Ανατύπωσις Α' Έκδόσεως. Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριον Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, Αθήναι 1972, σσ. 482, 503-504.
- Ανδρέου Παπαδοπούλου-Βρετού, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων περί Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, Αθήναι 1845, σ. 25.
- *Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, Μέρος Α', εν Αθήναις 1854, σσ. 74, 248.
- Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της αλώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 603.
- Παναγιώτου Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Ιωάννινα 1960, σ. 202.
- Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix - huitième siècle*, tome premier, Paris 1918, σσ. 237-238, 374, 436-437, 441, 455· tome deuxième, Paris 1928, σ. 299.
- Ευλογίου Κουρίλα (Λαυριώτου), «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 11 (1933) 45-56.
- «Θεόκλητος Πολυειδής», *Θεολογία* 5 (1934) 102-103.
- «Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών», *Θεολογία* 12 (1934) 72, 324, 334 (και αυτοτελώς, εν Αθήναις 1934, σσ. 8, 48, 59).
- Γ. Βαλέτα, *Ανθολογία της Δημοτικής Πεξογραφίας. Τόμος δεύτερος από τον Σολωμό ως τον Ψυχάρη (1827-1888)*, Αθήνα 1947, σσ. 59-61, 631.
- Μ. Ι. Μανούσακα, «Προσθήκαι και συμπληρώσεις εις την Ελληνικήν Βιβλιογραφίαν του É. Legrand (Συμβολή πρώτη)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών* 7 (1957) 63-64.
- Μιχ. Περάνθη, *Ελληνική Πεξογραφία από την άλωση ως σήμερα*. 2η έκδοση, (χωρίς τόπο και χρόνο), τόμος πρώτος, σ. 180.

- Börge Knös, *L'histoire de la littérature Néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Göteborg-Uppsala 1962, σ. 462.
- Ελένης Κακουλίδου, *Νεοελληνικά θρησκευτικά αλφαβητάρια*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 28-29.
- Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στον δέκατο όγδοο αιώνα*, Αθήνα 1964, σσ. 28-39.
- Γ. Βαλέτα, «Νεκτάριος Τέρπος. Ο αγνοημένος μεγάλος εθνοφωτιστής, πρόδρομος του Κοσμά Αιτωλού (1690-1740)», *Νέα Εστία* 89 (1971) 577-581.
- *Ο Αρματωμένος Λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στα 1730. Εισαγωγή-Εκλογές*, Αθήνα 1971, σ. 111.
- Κωνσταντίνου Κούρκουλα, *Λεύκωμα διδασκάλων του Γένους. (Ανθολόγιον εκ των διδασκόντων) 1821-1971, 150 δοξασμένα χρόνια*, Αθήνα 1971, σσ. 63-65.
- Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 360-363.
- Βασίλη Κρασίτη, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1912)*, Αθήνα 1979, σσ. 92-96.
- N. Michael Vaporis, «Defender of the Faith: Nektarios Terpos a Case Study», *Orthodox Theology and Diakonia. Trends and Prospects. Essays in Honor of his Eminence Archbishop Iakovos on the Occasion of His Seventieth Birthday*, ed. Demetrios I. Constantelos, Hellenic College Press Brookline, Massachusetts 1981, σσ. 145-154.
- Αλεξάνδρου Στ. Καριώτογλου, *Η περί Ισλάμ και της πτώσεως αυτού «Ελληνική Χρησιμολογική Γραμματεία»*. Από την αρχήν του 16ου αι. μέχρι και το τέλος του 18ου αι., Αθήνα 1982, σσ. 115-122.
- Σπύρου Ι. Αδραχά, «Η Οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη (Σεμιναριακό μάθημα 5 Οκτωβρίου 1982)» *Τετράδια Εργασίας, 7 Σεμιναριακά Μαθήματα*, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984, σσ. 89-125 (= Σπύρου Ι. Αδραχά, *Οικονομία και Νοοτροπίες*. Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1988, σσ. 167-210).
- Φώτη Βίττη, «Ο Ιερομόναχος Νεκτάριος Τέρπος», *Χρονικά (Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας) ΣΤ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 50-60.
- Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήνα 1984, σ. 417, Τόμος δεύτερος (Παράρτημα). Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις, Αθήνα 1986, σ. 427.
- Παναγιώτη Φ. Χριστόπουλου, «Τα λείψανα και το μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού», *Σύναξις Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του (Καρπενήσιον, 12-14 Οκτωβρίου 1984)*. Πρακτικά (Ανάτυπον), Αθήνα 1987, σ. 558.
- Max Demeter Peiffuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrída*, Wien-Köln 1989, σ. 81.
- Αχ. Γ. Λαζάρου, «Βόρειος Ήπειρος. Ιστορία-Πολιτισμός», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 12 (1990) 31-33.
- Μαρίας Κελεμένη-Ντούρου, «Νεκτάριος Τέρπος. Απόπειρα προσέγγισης της προσωπικότητας, της εποχής και του έργου του», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 13 (1991) 271-291.
- Αχ. Γ. Λαζάρου, «Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (Ιωάννινα 1993-94) 474-476.
- Ευαγγελίας Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του "Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις"», *Πρακτικά ΙΔ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (28-30 Μαΐου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 249-270.

Φιλίππου Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τόμος πρώτος 1801-1818, Αθήνα 1997, σσ. 357, 532-533.

2. Για τη Μοσχόπολη

- Κ. Σακελλαρίδου, «Περί Μοσχοπόλεως», *Πανδώρα* 9 (1859) 44-45.
- Δ. Καλλιμάχου, «Νέαι Ελληνικαί πόλεις. Ο Πολιτισμός της Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια* 26 (1913) 5-11.
- Θεοδ. Α. Βελλιανίτου, «Μία εξαφανισθείσα πόλις: Η Μοσχόπολις της Β. Ηπείρου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1922) 226-239.
- Χαριλάου Γ. Σωτηροπούλου, «Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1927) 263-268.
- Σπυρ. Λάμπρου [επιμέλεια Κ. Ι. Δ(υοβουνιώτου)], «Η Μοσχόπολις και η οικογένεια Σίνα», *Νέος Ελληνομνήμων* 21 (1927) 159-164.
- Κων. Χ. Σκενδέρη, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως. Μετά περιγραφής πάντων των υπό διάφορα καθεστώτα γεγονότων, της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, των εν τω κρυπτώ χριστιανών Σπαθιατών, του Βορειοηπειρωτικού αγώνος, της τελευταίας αυτής καταστροφής κτλ. κτλ., έκδοσις δευτέρα επηυξημένη και μετά πολλών εικόνων*, εν Αθήναις 1928.
- Βαλερίου Παπαχατζή, «Οι Μοσχοπολίται και το μετά της Βενετίας εμπόριον κατά τον 18ον αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 (1934) 127-139.
- «Νέαι συμβουλαί εις την ιστορίαν των κατά τον ΙΗ΄ αιώνα εμπορικών σχέσεων των Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935) 270-288.
- Ευλογίου Κουρίλα, «Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών», *Θεολογία* 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335.
- Μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχοπόλεως Α΄. Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον εν αυτή κώδικα 1630-1875...*, εν Αθήναις 1939.
- Φάνη Μιχαλοπούλου, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της τουρκοκρατίας 1500-1769*, εν Αθήναις 1941.
- «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* 29 (1941) 105-112.
- Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλη, «Η ιστορία και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* 29 (1941) 203-204.
- Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζου, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, (passim).
- Μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*. Επιμέλεια Στίλπ. Π. Κυριακίδου, εν Θεσσαλονίκη 1957.
- Τ. Αθ. Γρ(ισσοπούλου), «Μοσχόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 9 (1966), σσ. 96-97.
- Νίκου Ε. Σκιαδά, «Το τυπογραφείο της Μοσχόπολης και οι εκδόσεις του», *Νέα Εστία* 83 (1968) 802-808.
- Γεωργίου Σ. Λαΐου, *Σίμων Σίνας*, εν Αθήναις 1972.
- Χαράλ. Κ. Παπαστάθη, «Το μοσχοπολιτικό «Συνταγμάτιον Ορθόδοξον» και η ιταλική του μετάφραση από μαθητή του Νικηφόρου Θεοτόκη», *Ελληνικά* 25 (1972) 192-199.
- Θεοφράστου Γεωργιάδη, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975.
- Σπύρου Ματθ. Γκατσοπούλου, *Μοσχόπολις*, Ιωάννινα 1979.
- Παναγιώτη Φ. Χριστοπούλου, *Το βιβλίο «Η Αλήθεια Κριτής» και η τυχοδιωκτική δράση του*

- συγγραφέα του *Leonardo Lombardi* στον ελληνικό χώρο. Συμβολή στην εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία των μέσων του 17^{ου} αι., Αθήνα 1984.
- Κώστα Σαρδελή, «Η Μοσχόπολη», *Ελληνικός Αστήρ* 9 (1985) 214-220 (=Κώστα Σαρδελή, *Η Μοσχόπολη*, ανάτυπο εκ του περιοδικού «Ελληνικός Αστήρ», Ιωάννινα 1985, σ. 14).
- Α. Κωνσταντοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988.
- Stilian Adhami, *Voskoroja në shekullin e lulëzimit të saj*, Tiranë 1989.
- Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien-Köln 1989.
- Ευσταθίου Ν. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ο διδάσκαλος του Γένους*, Καβάλα 1991.
- Σαράντη Π. Αντωνάκου, «Μοσχόπολη. Σπουδαίο εμπορικό και πνευματικό κέντρο στη μαρτυρική Βόρειο Ήπειρο», *Ιστορία εικονογραφημένη* τ. 273 (Μάρτιος 1991) 26-31.
- Αθανασίου Ν. Κόρμαλη, «Μοσχόπολη», *Ενδοχώρα* 47 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1996) 109-115.

SUMMARY

*Apostolos A. Glavinias*THE PART PLAYED BY HIEROMONK NEKTARIOS TERPOU OF MOSCHOPOLIS
IN CURBING CONVERSION TO ISLAM

Nektarios Terpou (b. c. 1675) devoted his mature years to making the Monastery of the Panayia Ardevoussa or Ardenitsa one of the finest spiritual centres in Northern Epirus.

With the monastery as his base, he worked zealously and selflessly in the decade 1720-30 to enlighten the Christians, support them in the Christian faith, and dissuade them from changing their faith. His book *Faith*, containing the elements of the Christian faith and sermons, went through ten editions between 1732 and 1818 and helped not only the oppressed Christians but also the priests in their struggle to preserve their faith and national identity.

In pursuit of this goal, he strove with great determination, launched fearless polemical attacks on the Moslem faith, and sought to inspire hatred for the religion of the Turkish conqueror, urging the Christians either to pay the poll-tax, or to emigrate, or to endure prison and torture even unto martyrdom.

Nektarios thus helped to curb conversion to Islam and crypto-Christianity and became one of the leading lights of resistance in Epirus under Turkish oppression.